

**AZ IRODALOM ÉS A KULTÚRA ÉLTETŐ KÖZEGE:
A LOKÁLIS ÉS A REGIONÁLIS**

**Az irodalom és a kultúra éltető közege:
a lokális és a regionális**

A 2018. november 5–6-i nagyváradai konferencia
szerkesztett szövegei

Szerkesztette:
Albu-Balogh Andrea, János Szabolcs, Verók Attila

Kolozsvár, 2020

A kötet megjelenését a Partiumi Keresztény Egyetem támogatta.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária

Borítóterv: Gagy Judit Eszter

Készült a PENTAPRINT nyomdában

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Az irodalom és a kultúra éltető közege : a lokális és a regionális /

Szerkesztette: Albu-Balogh Andrea, János Szabolcs, Verók Attila. - Cluj-Napoca : Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020

Index

ISBN 978-606-739-169-5

I. Albu-Balogh, Andrea (ed.)

II. János, Szabolcs (ed.)

III. Verók, Attila (ed.)

JÁNOS SZABOLCS

**Régióképzetek és regionális identitás:
Erdély és a Bánság a 18–19. századi német nyelvű
utazási irodalom tükrében***

Erdély és a Bánság mint történeti régiók

Közép-Európát és annak egyes szubrégióit, így a jelen tanulmány tárgyát képező Erdélyt és a Bánságot is, történetük során mindig is a nyelvi-kulturális sokszínűség, a heterogenitás és a pluralitás jellemezte. Az itt élő népek etnogenezise egészen egyedülálló tartalmi és minőségi formákat hozott létre, amelyek az egymással kapcsolatban álló népcsoportok kommunikációja során cserélődtek, ütköztek vagy épp konkurráltak egymással. Mintegy erre a jelenségre reflektálva, alapvető tanulmányában Csáky Móric elhatárolódik a 19. század nagy nemzeti narratíváitól, melyeknek lényege olyan nyelvileg-kulturálisan homogén társadalmak kialakítása, amelyekkel minden egyes polgár azonosulni tud. Ezzel szemben Csáky endogén pluralitásnak nevezi az egykori Monarchia nyelvi-kulturális heterogenitását, amelyben a kultúrát olyan nyitott rendszerként, kommunikációs folyamatként értelmezi, ahol azonos vagy hasonló kulturális jelek, „kódok” összekötő kapocsként működnek a különbözőségek felett és között.¹

A kultúratudományokban már a nyolcvanas évektől jelentkeztek olyan elméleti innovációk és módszertani megközelítések, amelyek tágabb összefüggéseiben, holisztikus alapokon próbálják értelmezni a térség létező és folyamatosan megnyilvánuló etnikai és nyelvi-kulturális heterogenitását, társadalmi és kulturális pluralitását. A kultúratudományként értelmezett irodalomtudomány legjelentősebb fordulata és valódi paradigmaváltása azonban kétségkívül Jan és Aleida Assmann a *kulturális emlékezet*ről felállított elméletrendszeréről, illetve a *spatial turn* jegyében megjelenő különböző térelméletek „térhódítása” révén következett be, komoly impulzust adva azon társadalmi, területi, történelmi és kulturális folyamatok kutatásának, amelyek „személyiséget” kölcsönöznek az adott térségnek, és végső soron hozzájárulnak a regionális identitás kialakulásához és fenntartásához.

A középkortól napjainkig terjedő történelmi fejlődésük miatt Kelet-Közép- és Délkelet-Európa, beleértve a jelen tanulmány tárgyát képező régiókat, Erdélyt és a Bánságot, ideális vizsgálati terepet jelentenek regionális összehasonlító kutatások számára. Az említett térségek kultúrájának és irodalmának a regionalizmus szempontjából történő vizsgálatát különösképpen az indokolja, hogy ezek a magyarok, németek, románok, cigányok, zsidók, szerbek, görögök által benépesített területek

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ CSÁKY MÓRIC, *Pluralitás. Az osztrák történelem egy lehetséges elméleti megközelítése*. Ford. DEÁK ÁGNES, *Aetas*, 13(1998), II, 250–260.

etnikailag mindig is heterogének voltak, és változatos történelmük során különböző államalakulatokhoz tartoztak.

A 'regionalizmus' gyűjtőfogalommal leírható jelenségek az európai kulturális folyamatok szerves részeit képezik, még akkor is, ha ezt a perspektívát a kutatások gyakran elhanyagolták vagy alábecsülték. Az utóbbi évtizedekben azonban jól érzékelhető a regionális perspektíva térnyerése a történeti kutatásokban, mivel az olyan terminusok, mint pl. 'régio' vagy 'regionalizmus' az 1990-es évek óta egyre nagyobb súllyal fordulnak elő a különböző kultúratudományi irányultságú kutatásokban, különösképpen a kollektív emlékezet(ek) és identitás(ok) kialakításában betöltött szerepük összefüggésében. Így akár a regionális kutatások reneszánszáról is beszélhetünk, legalábbis ezt támasztják alá a regionális irodalomtörténet-írás vagy az irodalom- és kultúratudományi regionalizmus területeiről származó, nagyfokú tematikai sokszínűséget felmutató publikációk.

Bár az elmúlt két-három évtizedben a 'régio', 'regionalizmus' fogalmainak jelentős térnyerését figyelhetjük meg az egyes tudományos diskurzusokban, a különféle diszciplináris megközelítéseknek és kutatási perspektíváknak, valamint a változatos történelmi, földrajzi, kulturális és gazdasági realitásoknak, az államszerkezet(ek) különböző és változó formáinak köszönhetően a 'régio' kifejezésnek mindmáig nincs egységes meghatározása. Az interdiszciplináris regionális tudományok például a 'régio' alatt általában nem egy valós, körülhatárolt teret értenek, hanem sokkal inkább gyűjtőfogalomként használják azokra a részterekre, amelyek – funkciótól, súlyponttól és ideológiától függően – különböző módokon artikulálódnak. A kulturális antropológia pedig abból a feltevésből indul ki, hogy a régió nem ömagában adott, azaz nincsenek olyan természetesen kialakult, újra és újra megerősített kritériumok, amelyek meghatározóak a regionális identitás vagy a „regionális jelleg” szempontjából. Ehelyett a régiót konstruktumként határozza meg, amelynek kialakulása a más régiókkal vagy területi egységekkel, különböző politikai programokkal és gazdasági hálózatokkal folytatott párbeszéd révén megy végbe, az így megkonstruált keretek pedig hatással vannak a regionális öntudatra és a regionális szereplők önképére.

Regionalizmus a kultúrában és az irodalomban

Azt, hogy a régiók létrejöttében és megszilárdulásában a kulturális aspektusoknak döntő szerepe van, nem csupán a kultúratudományi, hanem például a különböző szociológiai és közgazdaságtani definíciók is szinte magától értetődőként fogadják el. Az 1988-ban az Európa Parlament által elfogadott Regionalizáció Közösségi Chartájának 1. cikkelye szerint a 'régio' olyan terület, amely földrajzi szempontból nyilvánvaló egységet képez, avagy olyan területek homogén komplexuma, melyek zárt rendszert alkotnak, és amelyeknek lakosságát bizonyos közös elemek (pl. nyelv, kultúra, hagyományok, közös gazdasági és közlekedési adottságok) jellemzik, akik mindezeket a tulajdonságokat szeretnék megőrizni és továbbfejleszteni annak érdekében, hogy elősegítsék a kulturális, társadalmi és gazdasági fejlődést. A *Region – Kultur – EG* című tanulmányában Hermann Bausinger azonban épp arra mutat rá, hogy ezek az objektívnek tételezett hasonlóságok, közös elemek távolról sem egyértelműek, és ezért

aztán egyáltalán nem biztos, hogy az egyes jellegzetességek előfordulásának határai egybeesnek a régiók határaival. Bausinger szerint ugyanis a kulturális határok a legtöbb esetben olyan absztrakciók, amelyek a valóságos átmeneti területeket, illetve a képlékeny határzónákat egyetlen vonalra redukálják és akként is jelenítik meg.²

A *régió* mint földrajzi-történeti egység és mint kulturális tér legkésőbb a 18. század óta állandó témája az irodalomnak. A kultúratudományok térbeli fordulata az utóbbi évtizedekben arra is felhívta a figyelmet, hogy a régióknak egyrészt egy térbeli kiterjedése van, másrészt pedig analitikus kategóriaként is működik, amelynek használata elengedhetetlen a regionális társadalmi konfliktusok elemzése során. Jelen elemzés 18. és 19. századi útleírásokból kiindulva azt vizsgálja, hogy milyen módon szerveződnek a különböző régió-narratívák, melyek azok a társadalmi-kulturális keretek, amelyek meghatározzák a régió irodalmi leképeződését, illetve hogyan működnek mindezek etnikailag-kulturálisan heterogén közegekben.

Azt az alapvető megállapítást ugyanakkor, miszerint a 'régió' és a 'regionalizmus' fogalmak a kultúra viszonylatában is értelmezhetők, viszonylag sok félreértés kíséri, különösen akkor, ha periférikus vagy határterületek kultúrájáról van szó. Anton Sterbling a Bánság viszonylatában fogalmazza meg azt az általánosan érvényesnek tekinthető észrevételt, miszerint ezek a félreértések elsősorban abban nyilvánulnak meg, hogy egyesek mindig valami provinciálist, valami térben és időben távoli dolgot, valami minőségileg szerényebbet sejtnek a 'regionális kultúra' fogalom mögött, valami olyasmit tehát, ami eleve leértékelendő és lebecsülendő.³ Ez az attitűd annak ellenére is tartja magát, hogy a regionális irodalom- és színháztörténet, a kortárs regionális irodalmak, valamint a regionalizmus egyéb kulturális manifesztációinak vizsgálatára irányuló interdiszciplináris kutatások régebbi és újabb eredményei egyértelműen igazolják, hogy az úgynevezett 'perifériák' vagy 'peremvidékek' jelentős innovatív potenciállal rendelkeznek. Ugyanakkor mégsem elhanyagolható az a Bányai János által részletesen elemzett jelenség sem, amely a regionalitásnak, a „helyi színeknek” és „sajátosságoknak” az elburjánzásában nyilvánul meg, és amelynek következményeként a provincializmus válik a művek meghatározó „értékévé”.⁴

A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban című tanulmányában Szirák Péter hívja fel a figyelmet arra, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évek irodalmi diskurzusában a regionalitásnak egy olyan értelmezése vált relevánssá, amely a regionalitást a térségi interkulturális összehasonlítás lehetőségeként határozza meg, az irodalmi beszédformának olyan módjaként, amely lehetőséget teremt a saját és az

² Hermann BAUSINGER, *Region – Kultur – EG*, Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 97(1994), XLVIII, 113–140.

³ Anton STERBLING, *Das Banat und seine Kultur = Banaterra. Die Enzyklopädie des Banats*. <http://www.banaterra.eu/german/content/das-banat-und-seine-kultur> [utolsó letöltés: 2019. 08. 15.]

⁴ BÁNYAI János, *Hagyomány és modernitás konfliktusa: A kisebbségi kulturális kánon*, Korunk, 18(2007), II, 58–64.

idegen találkozásának színrevitelére, a kulturális határok és identitások problémájának, a centrum és periféria viszonyának újraértelmezésére.⁵

A regionális irodalmak kategorizálásának szándékával Jürgen Joachimsthaler irodalomtörténész egy jóval kevésbé általános definíciót javasol, amely szerint a régiók olyan, a geográfiai teret betöltő kulturális formációk, amelyekben egységgé szerveződnek azok a kulturális javak, amelyek az emberi munka anyagi produktumaitól kezdve kultuszokon, szertartásokon, irodalmon és művészeteken át egészen a kormányzás és a gazdaság különböző formáig terjednek, és amelyeket az egyének a maguk rendjén a regionális identitás megkonstruálásának folyamatában használnak.⁶

Roger Vorderegger osztrák irodalomtörténész egyrészt a régió megkonstruált jellegére mutat rá, amely konstrukció során olyan tényezők, mint a földrajzi elhelyezkedés, a kultúra és a politika meghatározó módon járulnak hozzá az adott régió(k) kialakulásához, másrészt pedig arra is, hogy a régiók nem önmagukban léteznek, hanem létrejönnek. Ebben a régióképződési folyamatban nemcsak a földrajz játszik fontos szerepet, hanem a regionális tervezés éppúgy, mint például a média, a politika, a kultúratudományok, a történelem és az irodalom, a közlekedés és kereskedelem, valamint a táji adottságok és más tényezők is.⁷

A régió és az irodalom Jürgen Joachimsthaler és Jens Stüben által problematizált komplex összefüggéseit Erhard Schütz szervezi egy jóval egyszerűbb és egyértelműbb képletbe, és a régiók és irodalom viszonylatában három fő kategóriát határoz meg: 1) a régió mint az irodalom bázisa (pl. Adalbert Stifter műveinek a Cseh-erdőhöz, Günter Grass műveinek Danzighoz való viszonya), 2) a régió mint az irodalom horizontja (pl. nyelvjárásban írott irodalom, néprajzi irodalom), 3) a régió mint az irodalom szándéka (pl. az 1871 és 1918 között Elzászban születő kisebbségi irodalom).⁸

Erdély és a Bánság regionális kultúráinak vizsgálata szempontjából ugyanakkor különösen gyümölcsöző koncepciónak bizonyul Gertrude Cepl-Kaufmann „hármashatár”-tézise, amely a régiók létrejöttét határterületekkel és határtapasztalatokkal összefüggésben tárgyalja:

⁵ SZIRÁK Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban = Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 29–57.

⁶ Jürgen JOACHIMSTHALER, *Regionalität als Kategorie der Sprach- und Literaturwissenschaft = Regionalität als Kategorie der Sprach- und Literaturwissenschaft*, hg. Maria Katarzyna LASATOWICZ, Frankfurt a. M., Lang, 2002, (Oppelner Beiträge zur Germanistik; 6.), 491–501, itt: 491.

⁷ Roger VORDEREGGER, *Literaturgeschichte oder Kulturraumsforschung? Methodologische und systematische Problemstellen regionaler Literaturgeschichtsschreibung = Raum – Region – Kultur: Literaturgeschichtsschreibung im Kontext aktueller Diskurse*, hg. Marjan CESCUTTI, Johann HOLZNER, Roger VORDEREGGER, Innsbruck, Wagner, 2013, 13–24, itt: 17–18.

⁸ Erhard SCHÜTZ, *Regionalität und Fremde. Einleitende Überlegungen = Regionalität und Fremde. Literarische Konstellationen, Visionen und Konzepte im deutschsprachigen Mitteleuropa*, hg. András F. BALOGH, Erhard SCHÜTZ, Berlin, Weidler, 2007, 11–18.

„A »hármashatár« az a pont, ahol három földrajzi, politikai és kulturális tér találkozik, s amely megszünteti azt a választóvonalat, amelyet a saját elfogadása és a másik elutasítása határoz meg. Még a határátlépés, a hídverés, a közeledés, az átmenet és a keveredés folyamatai sem jelentenek mást, mint az érvényes inklúziós és exklúziós normák által létrehozott választóvonalak megerősítését.”⁹ (Saját fordítás – J. Sz.)

Cepl-Kaufmann különbséget tesz reális és virtuális hármashatárok között: reális hármashatár alatt olyan határterületeket ért, amelyek a legkülönbözőbb történelmi, etnikai, politikai, gazdasági, kulturális, nyelvi és földrajzi jellemvonásokat mutatják.¹⁰ Minden ilyen hármashatár-területet egy központi szerepű földrajzi csomópont fémjelez, mint amilyenek a 18. századi Erdély szempontjából Nagyszében, majd Kolozsvár (a kormányzóság – Gubernium – székhelyei), vagy pedig a Bánság esetében Temesvár, és amelyek a történelem során olyan központok voltak, ahol egymástól eltérő politikai, történelmi és kulturális folyamatok párhuzamosan zajlottak le.

A kultúra- és irodalomtudományi kutatások számára azonban a „virtuális hármashatár” fogalma jelenthet különösen adekvát és egyben produktív paradigmát: ezek létrejöttét kulturális transzferek generálják olyan, történelmileg, kulturálisan és politikailag egyértelműen körülhatárolható területeken, ahol három kultúra kölcsönhatásban él egymás mellett.¹¹ Ebből a perspektívából nézve Erdély és a Bánság is ilyen hármashatárnak tekinthető, ami viszont a maga rendjén az Osztrák-Magyar Monarchiához való történelmi tartozás következménye: itt ugyanis a német nyelv és kultúra alkotja azt a kulturálisan megragadható „harmadik teret”, amely meghatározza ezeknek a földrajzi határokon átnyúló területeknek a sajátosságait.

Ha közelebbről megvizsgáljuk az 1757-ben Nagyszébenben született Michael Lebrecht evangélikus lelkész 1789-ben Nagyszébenben megjelent, két kiadást is megért, Erdélyt bemutató földrajzi leírását, megállapíthatjuk, hogy Lebrecht Erdély-meghatározása már a 18. század végén felismerte Erdély „hármashatár”-jellegét:

„Az Erdélyi Nagyfejedelemség, lat. Ultra, vagy Transylvania; magyarul, Erdély-Ország; oláhul Ardaly, az a körívszerű alappal rendelkező, szabálytalan háromszög alakú vidék, amely az osztrák monarchia jelenlegi keleti határán van. Saját keleti határvonala Moldva, dél irányába Oláhország [Havasalföld], nyugat felé az egykori

⁹ „Ein »Dreiländereck« ist der punktuelle Ort des Zusammentreffens dreier geografischer, politischer und kultureller Räume, der die trennende Linie aufhebt, die durch Inklusion des Eigenen und Exklusion des Anderen bestimmt ist. Selbst Prozesse der Grenzüberschreitung, des Brückenschlags, der Annäherung, des Übergangs und der Mischung bedeuten nichts anderes als die Bestätigung der Existenz einer durch gültige Inklusions- und Exklusionsnormen realisierten Linie.” Gertrude CEPL-KAUFMANN, *Vergessen und Entdecken: Region als Suchort. Zum Beispiel: Das Rheinland = Raum – Region – Kultur...* 7. jegyzetben i. m. 25–44, itt: 40.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ *Uo.*

János Szabolcs

Temesi Bánság, illetve a Magyar Királyság egy része, mégpedig Máramaros megye és Bukovina.»¹² (Saját fordítás – J. Sz.)

A Bánsággal kapcsolatban pedig Leonhard Böhm 1861-ben a következőképpen fogalmaz a Temesi Bánság történetét feldolgozó, Lipcsében megjelent művében:

„A Temesi Bánság »a népek valódi mintatérképe«, így az egyes nemzetek határait nehéz meghatározni. Nyugaton az ország szerb, keleten pedig két nagy nyelvi sziget kivételével oláh. [...] Magyarok, bolgárok, cigányok és zsidók mindenhol fellelhetők.»¹³ (Saját fordítás – J. Sz.)

Az útleírások mint a regionális diskurzusok médiumai

Az utóbbi évtizedek irodalom- és kultúratudományi kutatásai jelentős teret szentelnek a 18. század második felétől egyre inkább elterjedő útleírásoknak, különös tekintettel az útleírásokban megjelenő idegenben szerzett élmények és tapasztalatok felfejtésére és értelmezésére használt narratív stratégiák, valamint az egyes szövegekben megjelenő idegenképek vizsgálatának. A német, angol és francia nyelvterületen több olyan monográfia és tanulmánykötet jelent meg ezekben az években, amelyek megpróbáltak szembesülni az utazási irodalom kategorizálásának kérdéseivel, illetve az utazást történeti-szociológiai, antropológiai és többek között irodalomtudományi szempontból értelmezni.¹⁴

¹² „Das Großfürstentum Siebenbürgen, lat. Ultra, oder Transylvania; Ungarisch, Erdély-Ország; walachisch Ardalj. Ist derjenige Strich Landes, welcher sich gleichsam als ein unregelmäßiges Dreyeck mit einer runden Basis, gegen Nordost, an der gegenwärtigen östlichen Grenze der österreichischen Monarchie befindet. Sein eigner Grenzenzug hat aber gegen Morgen die Moldau, gegen Mittag die Wallachey gegen Abend das vormalige Temeschwarer Banat, oder einen Theil des Königreichs Ungarn, nemlich den Marmaroscher Komitat, und die Bukowina.” Michael LEBRECHT, *Versuch einer Erdbeschreibung des Großfürstenthums Siebenbürgen: mit einer kleinen Generalcharte von Siebenbürgen*, Hermannstadt, Hochmeister, 1804, 1.

¹³ „Das Temeser Banat ist »eine wahre Musterkarte von Völkern«, so dass die Grenzen der einzelnen Nationen schwer zu bestimmen sind. Im Westen ist das Land serbisch, im Osten walachisch, mit Ausnahme zweier grosser Sprachinseln. [...] Ungarn, Bulgaren, Zigeuner und Juden sind allerorts vertheilt.” Leonhard BÖHM, *Geschichte des Temeser Banats*, Zweiter Theil, Leipzig, Wigand, 1861, 195.

¹⁴ *Reisen über Grenzen in Zentraleuropa*, hg. András F. BALOGH, Christoph LEITGEB, Wien, Praesens, 2014; Guntram ZÜRN, *Reisebeschreibungen Italiens und Frankreichs im Morgenblatt für gebildete Stände (1830–1850)*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2007; Andrea SEIDLER, *Freude und Tücken des Reisens: die Zips in einer Reisebeschreibung des späten 18. Jahrhunderts = Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*, hg. Wynfried KRIEGLER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER, Bremen, Lumière, 2007, 225–241; Julia CHATZIPANAGIOTTI-SANGMEISTER, *Griechenland, Zypern, Balkan und Levante: Eine kommentierte Bibliographie der Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts*, 2 Bde, Eutin, Lumpeter & Lasel, 2006; *Berlin, Paris, Moskau: Reiseliteratur und die Metropolen*, hg. Walter FÄHNTERS, Inka FISCHER, Hendrik WEBER, Nils PLATH, Bielefeld, Aisthesis, 2005; *Beschreibung der Welt: Zur Poetik der Reise- und Länderberichte*, hg. Xenja von ERTZHOFF, Amsterdam, Rodopi, 2000; *Der Reisebericht: Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*, hg. Peter J. BRENNER, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989; *Reisen, Entdecken,*

Joseph Strelka az irodalmi útleírás meghatározásánál a műfajt a kanonizált irodalmi műnemek között vizsgálja, az epika, líra és dráma mellett mintegy negyedik műnemként.¹⁵ Nézetei szerint a műfaj lényege nem az anyagban vagy a tematikában, hanem a formában, az „esszéisztikus” szubjektív kialakításban rejlik. A négy műnem nyelvileg két alaptípusba sorolható: a „fikcionális nyelv” az epika és a dráma sajátja, míg a „poétikai” nyelv a líra, valamint a nemfikcionális, a tágabb értelemben vett esszéisztikus próza jellemzője. Tehát azon útleírások, amelyek az irodalmi esszé formáját mutatják, mindenképp az irodalmi útleírás kategóriába sorolandók.

Peter J. Brenner szerint éppúgy, mint az irodalom minden formája, az útleírás is a valósággal foglalkozik, de a hitelesség iránti igénye, valamint tárgyának sajátossága miatt különleges a státusa, amely műfajspecifikus formákban és tartalmakban manifesztálódik. Fő alkotóeleme, hogy az idegenben szerzett élmény problematikája tematizálódik benne.¹⁶ Strelka az irodalmi és a nem irodalmi útleírás közti különbséget a szerző személyes magatartásában, művészi megformálásában és nyelvi erejében látja. Ez azt jelenti, hogy a racionálisan könnyen megfogható kompozíciós elvekhez még a nyelvi erő irracionális feltételei is hozzájárulnak.

Brenner meghatározásánál az állandó jegyek közül a hitelesség dominál. Hasonló a megítélése Zlatko Klátiknak is, aki szerint az utazó-író élményének hitelességét szubjektív kijelentései, dokumentálásai támasztják alá. Egy dokumentarista mű lényegét azonban nem hitelessége, hanem esztétikai értéke adja. Az elbeszélő személye és a szerző mindig azonos, ami a benyomások, megfigyelések, élmények és gondolatok hitelességének garanciája. Az útleírás így egy empirikus dokumentum és a szerző kettős szerepénél fogva két tudósítói szerepnek tesz eleget. Egyrészt ellátja az olvasókat objektív információkkal országokról, népekről, azaz az objektív világról, másrészt beszámol a szerző belső történéseiről.¹⁷

A 18. század végén Erdély és a Bánság felfedezetlen terület, *terra incognita* volt a délkelet-európai kultúrkörök számára, ami elsősorban a régióknak a német nyelvterület fő központjaitól való távolságának és fordultatos történelmének köszönhető. Egyáltalán nem rendkívüli tehát, ha a nyugat-európaiak számára 1800 körül nem az volt a legfőbb kérdés, hogy milyen, hanem az, hogy hol van Erdély. A témára vonatkozó tanulmányában Jozef Tancer ennek a kérdésfelvetésnek a jogosságát egy anekdotikus történettel is alátámasztja: a Weimarban megjelenő *Allgemeine Geographische Ephemeriden* földrajzi folyóirat 1799. februári száma lehozza Joseph Jérôme de Lalande (1732–1807) francia csillagász levelét, amelyben az elismert tudós, a francia

Utopien, hg. Anil BHATTI, Bern [et al.], Peter Lang, 1998; *Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts*, hg. Wolfgang GRIEP, Hans-Wolf JÄGER, Heidelberg, Carl Winter, 1983.

¹⁵ Joseph STRELKA, *Der literarische Reisebericht = Prosa-kunst ohne Erzählen: Die Gattungen der nichtfikcionalen Kunstprosa*, hg. Klaus WEISSENBARGER, Tübingen, Max Niemeyer, 1985.

¹⁶ Peter J. BRENNER, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur: Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*, Berlin, De Gruyter, 1990.

¹⁷ Zlatko KLÁTIK, *Über die Poetik der Reisebeschreibung*, *Zagadnienia Rodzajów Literackich*, (21)1969, II, 126–153, itt: 136–139.

János Szabolcs

akadémia tagja arra kéri a magazin szerkesztőit, hogy tisztázzák zavarát a „délkelet-európai topográfia” kapcsán:¹⁸

„Itt egy névzavar van, amelyet nem értek; kérem, segítsen ki ebből a labirintusból. Mártonfi Ant., Batthyány gróf csillagásza, *Initia astronomica* című művét Alba Carolinában jelentette meg; a püspök azt írta nekem, hogy ez Alba Julae vagy Carlsburg, de a térképeken Weissenburgot találom; melyik most a helyes? Egy helynek nem lehet ilyen sokféle neve.”¹⁹ (Saját fordítás – J. Sz.)

Ha figyelembe vesszük az ilyen és ehhez hasonló zavarokat és fogalmi homályokat, illetve Erdély és a Bánság „terra incognita” jellegét a 18. század végén, akkor nem meglepő, hogy a 18. és 19. század geográfusainak, útirajzíróinak és tudósainak legfőbb törekvése az volt, hogy Erdélyt és a Bánságot fizikailag érzékelhetővé, földrajzilag behatárolhatóvá tegyék.

Azokat az írói stratégiákat, amelyek Erdély és a Bánság régióinak népszerűsítését szolgálták, jelen tanulmány azokból az útleírásokból kiindulva vizsgálja, amelyek irodalomtörténeti szempontból a legérdekesebb, a 18. század végén a Magyar Királyságról és Erdélyről beszámoló szövegek: a Johann Lehmann szerzői név alatt megjelent *Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*²⁰ és Christoph Seipp neve alatt megjelent *Reise von Pressburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück*;²¹ Franz Josef Sulzer 1782-ben megjelent *Altes und neues oder dessen litteralische Reise durch Siebenbürgen, den Temeswarer Banat, Ungarn, Österreich, Bayern, Schwaben, Schweiz und Elsaß* című írása,²² a Johannes Centurius von Hoffmannsegg báró 1800-ban megjelent *Reise des Grafen Hoffmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die*

¹⁸ Jozef TANCER, *Von Pressburg nach Hermannstadt: Zwei Variationen auf ein itinerares Thema = Deutsche Sprache und Kultur in Siebenbürgen. Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten*, hg. Wynfried KRIEGLER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER, Bremen, Lumière, 2009, (Presse und Geschichte; 41), 249–268.

¹⁹ „Hier ist eine Namens-Verwirrung, von der ich nichts begreife; helfen Sie mir aus diesem Labyrinth. Der Astronom des Grafen Batthyani, Ant. Mártonfi, hat sein Werk *Initia astronomica* in Alba Carolina herausgegeben; der Bischof schrieb mir, dass es Alba Julae oder Carlsburg wäre, und auf den Karten finde ich Weissenburg; welches ist nun das rechte? Ein Ort kann doch nicht so vielerley Namen haben.” Vö. *Allgemeine Geographische Ephemeriden*. Verfasset von einer Gesellschaft Gelehrten und herausgegeben von F. von ZACH. 3. Bd., 2. St., 2(1799), 176.

²⁰ Johann LEHMANN, *Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*, Dünkelspiel u. Leipzig, Hertel, 1785. A szöveg tényleges szerzője a wormsi születésű színházigazgató, Christoph Ludwig Seipp (1747–1793).

²¹ Christoph Ludwig SEIPP, *Reisen von Preßburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück*, In drey Abtheilungen, Frankfurt u. Leipzig, 1793.

²² Franz Josef SULZER, *Altes und neues oder dessen litteralische Reise durch Siebenbürgen, den Temeswarer Banat, Ungarn, Oesterreich, Bayern, Schwaben, Schweiz und Elsaß*, [S. 1.], 1782.

türkische Gränze. Ein Auszug aus einer Sammlung von Original-Briefen című útirajza,²³ valamint Ignaz von Born *Briefe über Mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn* cím alatt megjelentett fiktív levelei.²⁴

Kulcsár Krisztina 18. századi német utazókról szóló tanulmányában August Ludwig Schlözer, a göttingeni egyetem polihisztor professzorát idézi: „Mi, németek, gyakrabban utazunk, mint bármely más nép a földön: és ezt az utazás iránti vágyat mindig nemzeti érényeink közé sorolhatjuk.”²⁵ De ennek a kedvtelésnek – Magyarországra és Erdélybe utazni – hosszú ideig különféle valós vagy elképzelt veszélyek állták útját. Kulcsár megjegyzi, hogy azok a német utazók, akik Magyarországra látogattak, többnyire az akkori fővárosban, Bécshez közelebb fekvő Pozsonyban gyűjtötték élményeiket és tapasztalataikat.²⁶

Erdély és a ritkábban leírt Bánság kimaradt a nagy transzkontinentális útvonalakból, ami például abban is megmutatkozik, hogy John Murray, a legismertebb angol útikalauzok szerkesztője két külön kézikönyvben, csak mintegy mellékesen foglalkozott e területekkel: egyrészt a Habsburg Birodalmat is magába foglaló, a délnémet területeket bemutató kötetben, másrészt pedig a Törökországról szóló útikönyvben.²⁷

Ennek megfelelően az eltérő érdeklődéssel és motivációval rendelkező, illetve szakmai, politikai, családi vagy tudományos okokból különböző célokat követő utazók néhány kivételtől eltekintve Bécsből vagy Pest-Budáról érkeztek a Dunán, majd szárazföldön folytatták útjukat Nagyszebenig, vagy pedig – különösen a 19. század első felében – Budáról országúton, postakocsival Szegeden, Aradon és Déván, alternatív módon Temesváron és Lugoson át vették az irányt Nagyszeben felé, de arra is van példa, hogy a Fekete-tenger és Bukarest felől utaztak tovább észak vagy nyugat felé.

A 18. század vége előtt Magyarország és Erdély még mindig kívül esett a rendszeresen használt európai útvonalakon, és a kora újkorban azok közé a területek közé tartoztak, amelyeknek a pusztá említése is elrettentette a legtöbb utazót, amire Johann Lehmann 1785-ben megjelent útleírása is bőségesen reflektál:

²³ Johannes Centurius von HOFFMANNSEGG, *Reise des Grafen Hoffmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze: Ein Auszug aus einer Sammlung von Original-Briefen*, hg. Christoph Gottlob JÄHNE, Görlitz, Anton, 1800.

²⁴ Ignatz Edler von BORN, *Briefe über Mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn*, hg. Johann Jacob FERBER, Frankfurt und Leipzig, 1774.

²⁵ August Ludwig SCHLÖZER, *Entwurf zu einem Reise-Collegio nebst einer Anzeige seines Zeitungs-Collegii: Vorrede*, Göttingen, Vandenhoeck, 1777.

²⁶ Kulcsár KRISZTINA, *18. századi német utazók Magyarországon (1740–1785)*, *Sic itur ad Astra*, 10(1996), I–III, 83–113, itt: 83.

²⁷ *A handbook for travellers in southern Germany: being a guide to Bavaria, Austria, Tyrol, Salzburg, Syria, &c., the Austrian and Bavarian Alps and the Danube from Ulm to the Black Sea*, ed. John MURRAY, London, John Murray and Son, 1837, 363–371; *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, ed. John MURRAY, London, John Murray, 1854, 201.

János Szabolcs

„Számos angol, német, francia és magyar mint gyógynövénykutató, műértő, megfigyelő, antropológus és tanár utazik. Beutazzák a leglakatlanabb területeket, és sem hőség, sem hideg, sem élelmiszerhiány és különféle más veszélyek sem tántorítják el őket az emberiség számára hasznos tervüktől. Ha eljönnek ide, a gyilkosságokra, a fosztogatásra, az élelem és a kényelem hiányára, valamint más hasonló szörnyűségekre való rosszindulatú utalások elbizonytalanítják őket. Majd visszamennek, anélkül, hogy hasznos terveiket végrehajtották volna. – Így Magyarország áldott részének, a Bánságnak a természeti kincsei, régiségei, növényei, gyógynövényei, ásványai és más termékei ismeretlenek maradnak, míg Erdély a nagy tömegek számára csak háborúi és belviszályai okán marad híres, és csak nagyon keveseknek valódi belső értékei miatt, mert más vidékek, amelyek messze nem rendelkeznek ilyen erényekkel, már jóval alaposabban megismertették a tanuló ifjúsággal.”²⁸ (Saját fordítás – J. Sz.)

Christoph Ludwig Seipp második, immár a saját neve alatt megjelent és inkább az utazás praktikus részleteinek szentelt *Reisen von Preßburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück* című útleírásában a lehető legtömörebben és leglényegretörőbben próbálja megrajzolni az általa megtapasztalt Erdély képét:

„Az Erdélyi Nagyfejedelemség, amely az európai keresztény területek végein fekszik, minden tekintetben figyelemre méltó ország. Száztízezer négyzetkilométeren élő lakosságának lélekszáma nem tesz ki másfél milliónál többet, mindenféle istentiszteletet zavartalanul gyakorolnak egymás között az imádat szokványos fajtái mellett, anélkül, hogy egyikük a másikat zavarná, olyanokat is, melyeket másfelé csak könyvekből ismernek”²⁹ (Saját fordítás – J. Sz.)

A nyugatról érkező utazók elismerő szavakkal illetik az erdélyi és bánsági tájak szépségét és változatosságát, ami elüt a szomszédos országok adottságaitól. Vannak olyan hangok is, amelyek a Bánság kapcsán a táj monotonitását is szóvá teszik, de a föld

²⁸ „Mehrere Engländer, Deutsche, Franzosen, Ungarn reisen als Krauterforscher, Kunstkenner, Beobachter, Menschenforscher und Lehrer. Sie bereisen die unbewohntesten Gegenden, lassen sich weder durch Hitze und Kälte, noch durch beraubte Nahrungsmittel und mancherley Gefährlichkeiten absprecken, ihr, der Menschheit nützlich Vorhaben auszuführen. Kommen sie herab, so lassen sie sich schwankend machen, durch boßhafte Vorspielungen von Todschlägen, Plünderungen, Mangel an Lebensmittel und Bequemlichkeit und vielen dergleichen Ungeheuern. Sie gehen zurück, ohne ihr nützlich Vorhaben ausgeführt zu haben. – So bleiben die seltensten Naturalien, Alterthümer, Pflanzen, Kräuter, Mineralien und einzelne Produkte des gesegneten Theils von Ungarn, Bannat unbekannt, so bleibt Siebenbürgen dem großen Haufen bloß durch Kriege und innerliche Unruhen berühmt, nur sehr Wenigen nach seinem innerlichen Werthe, da andere Gegenden, die bey weitem solche Vorzüge nicht haben, der lernenden Jugend schon ausführlich erklärt werden.” Vö. LEHMANN, 20. jegyzetben *i. m.*, 2.

²⁹ „Das Großfürstentum Siebenbürgen, welches am Ende der christlichen Besitzungen in Europa liegt, ist in jedem Betracht ein merkwürdiges Land. Die Einwohner desselben, welche sich an Seelenzahl nicht über anderthalb Millionen auf einem Erdstrich von tausend und hundert Quadratmeilen belaufen, treiben alle die Gottesdienstarten ungestört untereinander, ohne daß eine derselbe die andre irrt, welche man anderwärts nur aus Büchern kennt, neben den gewöhnlichen Verehrungsarten.“ Vö. SEIPP, 21. jegyzetben *i. m.*, 314.

termékenységet, az állat- és növényvilág gazdagságát, az ásványkincseket újra és újra magasztalják. A legtöbb utazó a magyar királyság keleti részét igazi, kincsekkel teli csodaországnak, az „osztrák monarchia Aldorado [sic!]”-jának tekintette: míg Erdély a tájaival nyűgözi le a szemlélőt, addig a Bánság a gazdag erőforrásaival. Seipp szerint Erdélyben és a Bánságban bőséggel megtalálhatók

„a só és a víz mellett az emberiség legfőbb kincsei, egészséges levegő, eleven, erős, szép emberek, különösen a női nemből, a felszínen; és ez alatt arany, ezüst, ólom, réz, vas, higany és minden egyéb, ami másutt csak szűkösen és egyenként lelhető fel, itt egyszerre elegendő tartalékban van meg”.³⁰

Erdély és a Bánság egymás mellett élő regionális nemzeti kultúrái is azt támasztják alá, hogy a regionális kultúra bizonyos mértékig a nemzeti kultúra egyneműsítő folyamatainak hatása alatt áll és fejlődik, de részben ezeken kívül is, nem ritkán az ezektől való elhatárolódás és az ezekre adott reakciók formájában. Sterbling szerint ez különösen jól érzékelhető a határ menti területeken működő regionális kultúrák esetében, amelyek különböző nemzeti kultúrák metszéspontjában és feszültségmezéjében léteznek, úgy, hogy ugyanakkor ezektől független sajátosságaikat megőrzik, és ezáltal a kulturális interferenciák és sajátosságok teljesen önálló képződményét hozták létre. A sokrétű földrajzi hasonlóság miatt a különböző leírások a Kárpát-régióra úgy tekintettek, mint egy miniatúr Európára, a Bánság pedig példaszerűen mutatja ezeket a jegyeket a 18–19. század geográfusainak és történészeinek írásaiban:

„A Bánság Európa legáldottabb országai közé tartozik. Ilyen szűk térben a természet alig mutatkozik meg máshol ennyire változatosan, mint ezen a vidéken. Itt barátságos, mint Attikában, ott durva és komor, mint Tobolszk környékén [...], itt fősvény, mint Lüneburg körül, ott pazarló, mint Campaniában. Beláthatatlan puszták váltakoznak dús gabonamezőkkel, náddal benőtt mocsarak csodálatos lombhullató erdőkkel, romantikus hegyi völgyek tágas síkságokkal, és a tájak sokféleségéhez csatlakoznak a különféle tarka és díszes viseletek, valamint a vidék lakosságának eltérő fizionómiája. Itt sárga hajjú, kék szemű németek élnek tehetős falvakban, a következő helységben hosszú inges és bőgatyás oláhok heverésznek tétlenül a faházak ajtajai előtt, míg a következő falu fehér házai előtt zömök rácsok dolgoznak, bolgárok szántanak, vagy karcsú magyarok zörgő kocsi-kon süvítve vágatnak a puszta felé.”³¹

³⁰ Siebenbürgen und das Banat haben „ausser Salz und Wasser, die Hauptschätze der Menschheit, gesunde Luft, muntre, starke, schöne Menschen, besonders vom weiblichen Geschlechte, auf der Oberfläche; und unter derselben Gold, Silber, Bley, Kupfer, Eisen, Quecksilber, und alles, was man anderwärts nur sparsam einzeln findet, zusammen im genugsamen Vorrath.“ Vö. SEIPP, 21. jegyzetben *i. m.*, 375.

³¹ „Zu den gesegnetesten Ländern Europas gehört das Banat. In einem so begränzten Raume zeigt sich die Natur wohl schwerlich irgendwo so verschiedenartig als in dieser Provinz. Hier freundlich wie in Attika, dort rauh und düster beinahe wie um Tobolsk [...], hier geizig wie um Lüneburg, verschwenderisch dort wie in Campanien. Unabschbare Haiden wechseln mit üppigen

János Szabolcs

A külföldi utazók a meglátogatott régiók jellegzetességeit differenciáltan, a régióspecifikus vonások kiemelésével próbálták megragadni. Így például Johann Lehmann az 1785-ben megjelent *Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen* című útleírásában részletesen ismerteti az Erdélyben élő népeket, az általuk beszélt nyelveket és a lakosság vallási összetételét. A lakosság bemutatásakor elsősorban a nemzeti karaktert, nyelvet, vallást, életmódot, szokásokat írja le. Az utazók az etnikai-vallási sokszínűséget és a toleranciát nevezik meg Erdély és a Bánság alapvető jellemzőjeként, és ennek mentén egyértelműen elhatárolják Erdélyt és a Bánságot a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia többi részeitől:

„Erdélyben három ténylegesen őslakos nemzet létezik, a magyarok, a székelyek és a németek, akiket szászoknak hívnak. [...] A lélekszámot tekintve a magyar nemzet a legerősebb, a székelyé gyengébb, a németeké szintúgy. [...] Az oláh nemzet lélekszám szerint talán erősebb, mint az összes többi erdélyi nemzet együttvéve. Ennek ellenére nincs saját tulajdonjoguk és idegenként tekintenek rájuk.”³²

Minden bizonnyal az utazók származásával is összefügg, hogy Erdély és a Bánság német ajkú lakosságára, de különösen az erdélyi szászokra több figyelmet fordítanak, mint a többi nemzetre. A német népesség létét az erdélyi régió alapvető jellemzőjének tekintik, akik az ősi német erényeket a kedvezőtlen körülmények ellenére is érvényre juttatják. Dicsérik szorgalmukat, takarékoságukat, ügyességüket, kitartásukat, rendszeretüket és idegenkedésüket a Bécsből származó és az erkölcsöt megrontó fényűzéssel szemben:

„Hogyan maradhatott meg ez a nemzet úgy, hogy nem adott alkalmat sem arra, hogy el kelljen szenvednie karakterének és lelkiállapotának megváltozását vagy megváltoztatását? A régi erkölcsök megtartásával. [...] A nyelv [...] hasonlít a régi németre, ahogyan azt bárki fellelheti Gellert fabuláinak előszavában. [...] Az öltözködésben, étkezésben és kényelemben egyre inkább elharapódzó fényűzéstől való távolságtartás volt az a második alap,

Getreidefeldern, schilfige Moräste mit prachtvollen Laubwäldern, romantische Gebirgsthäler mit weiten Ebenen, und zu dieser Mannigfaltigkeit der Landschaften gesellen sich der bunte Schmuck der verschiedenen Trachten und die abweichenden Physiognomien der Landesbewohner. Hier hausen gelbhaarige, blauäugige Deutsche in stattlichen Dörfern, im nächsten Ort liegen Walachen in langen Hemden und weiten Beinleidern müßig vor den Thüren der Holzhäuser, wogegen draussen vor den weissen Wohnungen des nächsten Dorfes stämmige Raizen arbeiten, Bulgaren auf den Aeckernpflügen, oder schlanke Magyaren in sausendem Galopp auf klappernden Wagen hinaus nach der Pussta jagen.“ Vö. BÖHM, 11. jegyzetben *i. m.*, 3.

³² „In Siebenbürgen bestehen drey wesentlich einheimische Nationen, die der Ungarn, der Szekler und der Deutschen, welche letztere Sachsen genennt werden. [...] Die ungarische Nation ist die stärkste an Seelenzahl, die der Szekler ist schwächer, und die der Deutschen gleichfalls. [...] Die Nation der Wallachen ist an Seelenzahl vielleicht stärker als alle andre Nationen in Siebenbürgen zusammen genommen. Sie hat demohngeachtet kein Eigenthumsrecht, und wird als eine Fremde betrachtet.“ Vö. LEHMANN, 20. jegyzetben *i. m.*, 199.

amelyen a nemzet állhatatossága nyugodott. A nemzet még ma is abba a viseletbe öltözik, amelyben Erdélybe érkezett.”³³

A földrajzi területhez való kötődés, valamint egyetlen vagy több kulturális-politikai központtal szemben megnyilvánuló feszült viszony gyakran fontos aspektusai a regionális kultúráknak; sajátosságukat és viszonylagos függetlenségüket ugyanakkor specifikus kulturális érték- és tudásrendszerük, identitásmintáik és mindenekelőtt viszonyrendszerük alapozza meg. A *Reisen von Preßburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück* című útleírásában a színházigazgató Christoph Ludwig Seipp külön kiemeli a „kis különbségeket”, és hangsúlyozza Erdély köztes helyzetét a Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom között:

„Az erdélyi erkölcsök nagyon eltérnek a magyarországiaktól. [...] Annak lakosai már sok mindent átvettek az idegenektől. A magyarok számára felejthetetlen császár- és királynő, Mária Terézia uralkodása alatt a bécsi udvarnak meghatározó hatása volt a Magyar Királyságra. Akkoriban majdnem minden mágnás Bécsben nevelkedett, vagy több évig udvari szolgálatot kellett teljesíteniük. [...] Ez a Magyarországra gyakorolt hatás azonban nem terjedt ki érezhetően az erdélyi nemzetre. Részen azért, mert túl távol fekszik, részben azért, mert nem elég gazdag ahhoz, hogy Bécsben udvart tarthasson fel, legfőképpen pedig azért, mert Erdélyországban magában is több, eltérő karakterű, őshonosnak tekintett nemzet él.”³⁴

A történeti közép-európai régiónak tekinthető Bánság hagyományos fővárosa a gazdag kulturális örökséget felmutató Temesvár, amelynek városképét a 18. és a 19. század bécsi építészete határozza meg: a 19. században bécsi mintára a belvárost körülszerűvé alakították, még a kerületek nevei is a mintaadó városra emlékeztetnek, érthető tehát Temesvár „Kis Bécs” („Klein-Wien”) megnevezése. A bécsi modell ugyanakkor meglehetősen elterjedt volt Közép-Európában: az Osztrák-Magyar Mo-

³³ „Wie hat sich diese Nation selbst so gehalten, dass sie nicht die Gelegenheit gegeben, Veränderung ihres Charakters und ihrer Verfassung zu leiden, oder zu bewirken? Durch Beybehaltung der alten Sitten. [...] Die Sprache [...] gleicht der alten deutschen wie sie jedermann in der Vorrede zu Gellerts Fabeln finden kann. [...] Entfernung von jedem Zweige des abwechselnd einreissenden Luxus in Kleidung, Nahrungsmittel und Bequemlichkeit, ward zum andern Grund, auf welchem die Vestigkeit der Nation ruhte. Die Nation kleidet sich heute noch in der Tracht, in welcher sie nach Siebenbürgen gekommen.” Vö. SEIPP, 21. jegyzetben *i. m.*, 245, 247.

³⁴ „Die Sitten in Siebenbürgen sind von denen in Ungarn gar weit unterschieden. [...] Einheimischen haben schon gar vieles von den Fremden angenommen. Der Einfluß des Wiener Hofes auf das Königreich Ungarn unter der Regierung der, den Ungarn unvergesslichen, Maria Theresia, Kaiserinn Königin, ist von größter Wichtigkeit gewesen. Beynahe alle Magnaten sind damals zu Wien erzogen worden, oder haben doch mehrere Jahre Hofdienste leisten müssen. [...] Dieser Einfluß auf Ungarn hat sich aber nicht merklich über die Nation der Einheimischen in Siebenbürgen erstreckt. Theils weil sie zu entfernt liegt, theils sie nicht reich genug ist, um in Wien Hof machen zu können, hauptsächlich aber, weil das Land Siebenbürgen selbst mehrere Nationen von abstechendem Charakter, welche als Einheimische betrachtet werden, besitzt.” Vö. SEIPP, 21. jegyzetben *i. m.*, 196–197.

narchia hivatalos építészeti stílusa a neobarokk volt, ami egyben a Habsburg Birodalom fénykorára is emlékeztetett. Ez a stílus az egész Monarchia számára követendő mintát jelentett, sőt a színházépületekre szakosodott bécsi Fellner és Helmer tervezőiroda még a birodalom határain kívül is terjesztette.

Történelme során Temesvár és a Bánság több etnikum és vallás hazája volt.³⁵ 1778-ban, néhány évvel Seipp két útleírásának megjelenése előtt a Bánságot újra a Magyar Királysághoz csatolták, az eseményt a Lehmann-féle útleírás regisztrálta is: „A Tisza folyó túloldalán eljutunk az egykori Bánságba, amely néhány éve Magyarországhoz tartozik, biztonságára a vármegyei rendőrség vigyáz.”³⁶ „Ásványtani leveleiben” Ignaz von Born lejegyzi az útja során meglátogatott vidékek népsűrűségére vonatkozó észrevételeit is, megállapítja például, hogy a Buda és a Tisza közötti terület nagyon gyéren lakott: „Gyakran fél napot is lehet utazni anélkül, hogy egy fát vagy egy házat látnánk, a postahivatal kivételével.”³⁷ Ezzel szemben a Bánság már teljesen eltérő képet mutat: „Itt fákat ültettek, a földet gabonával vetették be, és mindenhol telepeket hoztak létre.”³⁸

A német telepesek, a Habsburgok által a Bánságba letelepített földművesek, kézművesek vagy bányászok, a lakosság csaknem egynegyedét tették ki. Born számba veszi egyrészt azokat az előnyöket, amelyeket a gyarmatosítók a Bánságba való érkezésükkor élvezhettek: „Megérkezésekor a telepes kényelmes lakást, mindenféle földművelő és háztartási eszközt, igásállatot talál, és rászáll egy darab föld, amelyet meg kell művelnie”³⁹, másrészt pedig földesurával, a császárnóvel szembeni kötelezettségeit is: „Néhány év múlva a termésből tizedet fizet adó helyett.”⁴⁰

A régiók leírásakor olyan tényezők játszanak szerepet, mint a hozzájuk kapcsolódó kognitív térképek, funkcionális vagy kulturális terek, illetve a bennük rejlő társadalmi-gazdasági potenciál. Erdélyben és a Bánságban a 18. század végére és a 19. század elejére kialakultak a többrétegű és ellentmondásos, ugyanakkor tartósan hatékony német nyelvű regionális kultúrák megkülönböztető vonásai. Sterbling szerint e kultúrák sajátosságai egyrészt a saját hagyományok és a vallás által meghatározott elkülönülési kísérletekben, illetve az egyes etnikai csoportok önálló belső fejlődésében, másrészt pedig – különösen a Bánság esetében – intenzív kulturális transzferek-

³⁵ A korabeli általános kép bemutatásához lásd Attila VERÓK, *Reisebeschreibungen aus der Batschka und dem Banat (18.–19. Jb.) = Deutsche Sprache und Kultur im Banat: Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten*, hg. Wynfrid KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER, Josef TANCER, Bremen, Lumière, 2015, (Presse und Geschichte – Neue Beiträge; 87), 173–184.

³⁶ „Jenseits der Theißfluß kommt man ins ehemalige Bannat, welches seit wenigen Jahren zu Ungarn gehöret, und durch Komitatspolizey gesichert wird.” Vö. LEHMANN, 20. jegyzetben *i. m.*, 9.

³⁷ „Man fährt oft einen halben Tag, ohne einen Baum, oder ein Haus, außer die Posthäuser, anzutreffen.” Vö. BORN, 24. jegyzetben *i. m.*, 3.

³⁸ „Hier sind Bäume gepflanzt, die Erde ist mit Getreide bebauet, und überall sind Colonien errichtet.” Vö. uo., 4.

³⁹ „Der Colonist findet, bey seiner Anknunft, eine gemächliche Wohnung, alles Acker- und Hausgeräthe, Zugvieh, und überkömmt ein Stück Erdreich, das er bearbeiten muß.” Vö. uo., 5.

⁴⁰ „Nach einigen Jahren zahlt er den zehenden Theil seiner erbauten Früchte, statt der Steuer.“ Vö. uo., 5.

ben és ennél fogva kulturális beilleszkedési és asszimilációs folyamatokban ragadhatók meg.

Franz Josef Sulzer földrajz kutató és történész 1782-ben adta ki az *Altes und neues oder dessen litteralische Reise durch Siebenbürgen, den Temeswarer Banat, Ungarn, Österreich, Bayern, Schwaben, Schweiz und Elsaß* című művét, amelyben a két régió német nyelvű lakosságának kilátásait differenciáltabban mutatja be, mint más útleírók. A két régió fővárosának, Nagyszebennek és Temesvárnak az ismertetésekor figyelembe veszi a Magyar Királyság etnikai viszonyait és politikai szándékait is, hisz a magyar kormányzat egyértelműen érdekelt volt a bánági németek asszimilálásában:

„Hazája fővárosát, Nagyszebent, Ön jól ismeri, és nálam sokkal jobban tudja, mi folyik ott – Temesváron? Nos tehát! Hol egy oláh, hol egy rác, hol egy gabona- vagy borkereskedő jön ide, birtokot vásárol és nemesember lesz. A telepesek összepakolnak, és egy részük Bukovinába megy, másik részük vissza Németországba. [...] Röviden: a gyönyörű Temesvár sivár, kietlen, és a büszke magyar vígan csörömpölhet hosszú szablyájával bajszát simogatva a síkátorokban, és sarkantyújval belekarcolhatja főnemesi címerét az ot-tani kúria szépen berakott és kifényesített csiszolt padlójába, ahogy neki tetszik.”⁴¹

A nyugat-európaiak számára Erdély és a Bánság kapcsán az egyik legnagyobb kihívást a nyelv jelentette. Ezt a problematikát az egyes útleírások két szempontból tematizálják: egyrészt kommunikációs eszközként tekintenek rá, amely lehetővé teszi avagy – gyenge nyelvtudás esetén – megakadályozza az utazók és az „idegenek” közötti kapcsolattartást, másrészt pedig a megfigyelés tárgyaként jelenítik meg.

Erdélyi és bánági tartózkodásuk alatt az útleírások szerzői legalább három nyelvvel találkoznak: a magyarral, a némettel és románnal; ezekhez jön még a latin, ritkán a francia, a szlovák és a szerb nyelv. Ez a nyelvi sokszínűség a 18. századi útleírások egy visszatérő témája, sok utazó emlegeti csodálattal a magyarok tiszteletre méltó latin nyelvtudását. A *Historisch-Politisch-Geographischen Atlas der gantzen Welt* című nagyszótárában Antoine-Augustin Bruzen de la Martiniére, a 17. és a 18. század egyik legtermékenyebb történésze és kompilátora Magyarország kapcsán a következőket állapítja meg:

„[Magyarország lakóinak] megvannak a saját nyelveik, ezek mellett használják még a németet, a szlávot és a törököt, közönségesen azonban a latint, amely náluk, éppúgy, mit a

⁴¹ „Hermannstadt die Hauptstadt Ihres Vaterlandes kennen Sie, und wissen, was darinnen vorgeht, weit besser als ich – zu Temeswar? Je nun! Da kömmt bald ein Walache, bald ein Raitze, bald ein Korn- oder Weinhändler, kauft Güter, und wird Edelmann. Die Kolonisten packen ein, und gehen zum Theil in die Bukowina, zum Theil nach Deutschland zurück. [...] Kurz das schöne Temeswar ist öde, und jetzo kann der stolze Unger den Schnurrbart streichelnd mit seinem langen Säbel in dortigen Gassen einsam hinunter schäppern, und in den schön eingelegten, und gebohnten Boden des dortigen Landhauses, mit dem Stiefelsporn sein hochadeliches Wappen kritzeln, so viel es ihm beliebt.” Vö. SULZER, 22. jegyzetben *i. m.*, 5.

János Szabolcs

lengyeleknél, annyira általános, hogy az ember gyakran azt hallja, hogy a paraszt latinul beszél az eke mögött.”⁴²

Hoffmannsegg gróf is megcsodálja a Bánság nyelvi sokszínűségét és az ott élő emberek már-már közhellyé vált nyelvi kompetenciáit:

„A helyi egyháziak között csak egy van, aki szép házat vezet, Koller kanonok, egy értelmes és tanult ember [...] Hét, egymástól nagymértékben különböző nyelvet beszél tökéletesen, nevezetesen: magyarul, németül, latinul, franciául, olaszul, szlovákul és rácul. Ezek a nyelvek itt mind használatosak, és gyakran hallani, hogy ezek közül hármat vagy négyet egyszerre beszélnek az asztalnál. Majdnem minden falusi pap beszél ezek közül három vagy négy nyelven, nevezetesen magyarul, németül, latinul és rácul.”⁴³

Összegzésként megállapítható, hogy a 18. század végén és a 19. század elején az Erdélyről és a Bánságról szóló útleírások ráirányítják az európai közvélemény figyelmét Kelet-Közép-Európa e két furcsának, egzotikusnak és műveletlennek tartott régiójára, amelynek során a sokféleség különböző megnyilvánulási formáit Erdély és a Bánság alapvető jellemvonásaként írják le. A különböző erőterek metszéspontjában és feszültségmezéjében elhelyezkedő nemzeti régiók és regionális kultúrák léte, valamint az ezekkel összefüggő területhez való kötődés és a különböző kulturális-politikai központokkal szemben megnyilvánuló feszültségek mintegy megkövetelik Erdély és a Bánság mint önálló régiók jellegzetességeinek különböző kognitív térképek, funkcionális és/vagy kulturális terek mentén történő leírását. Ennek eredményeképpen pedig az etnikai heterogenitás, az ezekre a „hármashatár”-vidékekre jellemző többnyelvűség, valamint a kultúrák és vallások egymásmellettsége a 18. és 19. századi útleírások Erdély- és Bánság-képének meghatározó elemeivé válnak, ezen belül pedig az etnikai-kulturális pluralitás a beutazott vidékek legfontosabb aspektusát fogják jelenteni, ami a kultúra kontextusában egyszerre jelenthet előnyt és/vagy hátrányt.

⁴² „[Die Einwohner in Ungarn] haben zwar ihre eigenen Sprachen, von der hernach, jedoch gebrauchen sie sich auch der Deutschen, Slavonischen und Türkischen, insgemein aber der Lateinischen, welche bey ihnen, gleichwie bey denen Pohlen, so gemein ist, daß man oft die Bauern hinter dem Pfluge Lateinisch reden höret.” Vö. TANCER, 15. jegyzetben *i. m.*, 252.

⁴³ „Unter den hiesigen geistlichen Herren ist ein einziger, der ein hübsches Haus macht, der Domherr Koller, ein gescheuter und gelehrter Mann [...] Er spricht sieben Sprachen vollkommen gut, die von einander sehr abweichen, nämlich: Ungarisch, Deutsch, Lateinisch, Französisch, Italienisch, Schlowakisch und Ræzisch. Alle diese Sprachen sind hier gebräuchlich, und oft hört man drei oder vier davon an einer Tafel auf einmal sprechen. Fast jeder Dorfpfarrer kann drei oder vier davon, nämlich Ungarisch, Deutsch, Lateinisch und Ræzisch.” Vö. HOFFMANNSEGG, 23. jegyzetben *i. m.*, 90.

Szabolcs János

**Regionenvorstellungen und regionale Identität:
Siebenbürgen und das Banat im Spiegel
der deutschsprachigen Reiseliteratur des 18.–19. Jahrhunderts**

Wegen ihrer historischen Entwicklung vom Mittelalter bis zur Gegenwart bilden Ostmittel- und Südosteuropa, darunter die aus der Perspektive des vorliegenden Aufsatzes berücksichtigten Regionen Siebenbürgen und das Banat, den idealen Untersuchungsraum für überregionale Vergleiche im Lichte von Reiseberichten. Der Ansatz, die Kultur und Literatur der erwähnten Landesteile aus der Perspektive von Regionalität/Regionalismus zu untersuchen, gilt besonders dann, wenn man bedenkt, dass die von Deutschen, Rumänen, Ungarn, Zigeunern, Juden, Serben, Griechen etc. bevölkerten drei Regionen immer heterogen waren und im Laufe der Geschichte zu wechselnden Staaten gehörten.

Das Großfürstentum Siebenbürgen und das Banat waren im 18. Jahrhundert reizende, aber fast unbekanntere Reiseziele. Mehrere Reisende haben diese Regionen im Laufe des Jahrhunderts bereist und für das europäische Publikum entdeckt und lokalisiert, bzw. den „Nationalcharakter“, die Kultur, Sprache, Sitten und Lebensbedingungen der hier lebenden Nationen beschrieben. Die Autoren der über Siebenbürgen und das Banat berichtenden Reiseberichte praktizierten unterschiedliche Berufe und hatten ganz verschiedene Reisemotivationen.

Die Hauptbestrebung der Geografen, Reiseberichterstatter oder Wissenschaftler des 18. und 19. Jahrhunderts bestand vor allem darin, Siebenbürgen und das Banat überhaupt wahrnehmbar zu machen. Die Strategien der Popularisierung der Regionen Siebenbürgen und Banat werden im vorliegenden Aufsatz vor allem anhand der Reiseberichte von Johann Lehmann, Christoph Ludwig Seipp, Johannes von Hoffmannsegg, Franz Josef Sulzer und Ignaz von Born untersucht.